

- Viborg landstings skøde- og pantebog 1624–1637, udg. af Landbohistorisk selskab ved *Jens Holmgaard*, Kbh., Da. Videnskabs forlag 1966–70. xiv + 462 s. 72.00 kr. – Samme 1645–1652 ved *Poul Rasmussen*. Kbh., Landbohistorisk selskab 1963–73. xvi + 486 s. 72.00 kr.
- Sjællands landstings panteprotokoller 1632–1761: Registre fremstillet ved EDB. Udg. af Landsarkivet for Sjælland m. m. Kbh. 1974. 20.00 kr. + moms.

Ved en forordning, der var blevet til efter regeringsforhandlinger, blev det i august 1622 foreskrevet, at »hvis skøder-, gafve- eller pantebrefve, som udgifvis til adelen, skal herefter læses eller paaskrifvis neste eller andet landsting i det land, de dateris eller udgifvis«. ¹ Af de skøde- og panteprotokoller, landstingenes anlagde, er den jyske bevaret fra 1624–37 og efter en afbrydelse påny fra 1645; den sjællandske serie starter 1632, vistnok foranlediget af en forordning dette år om underpant, og den fyenske 1646; kun fra de skånske landskaber og Smålandene savner vi helt protokoller før 1660. Af hele dette righoldige materiale, som hidtil ikke er blevet udnyttet efter fortjeneste, har indtil nu kun den højt fortjente lokalhistoriker, N. Rasmussen Søkilde's ekscerpter af de fyenske protokoller været tilgængelige i trykt skikkelse; ² men uden at gøre Rasmussen Søkilde uret må det fastslås, at hans uddrag nu er meget lidt fyldestgørende; de er anlagt efter lokalhistoriske synspunkter, de er i en vis udstrækning selektive, og de er ikke altid lige præcise (det sidste beror ikke blot på kildematerialets ufuldkommenheder).

Allerede af disse grunde, men også af andre, som vi senere vender tilbage til, har det været en nærliggende opgave for 'Landbohistorisk selskab' fra dets start i 1952 at besørge fuldstændige udgaver af landstingenes skøde- og panteprotokoller; vi kan idag blot tilføje det håb, at bevillingsrestriktioner eller uforstand ikke standser dette projekt. Der er jo tale om et kildemateriale af høj rigshistorisk rang og et stof, hvis udnyttelsesmuligheder er noget nær ubegrænsede. Dets uoverskuelighed og ikke umiddelbart tilgængelige form har hidtil formentlig blot hindret en rationel og systematisk udnyttelse; materialets udgivelse bør derfor nok prioriteres meget højt, ikke mindst fordi så megen forskningsinteresse – også i den yngste generation af historikere – knytter sig til 1600-tallets grundlæggende omformning af samfund og stat.

¹ CCD IV, Kjbh. 1897, nr. 27 1622 26/8; Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I, Kjbh. 1883–85, s. 334 og 337. Den tilsvarende norske forordning er dateret allerede 1. aug.: L. Ewensen, Samling af juridiske og historiske Materier II: 2, s. 11 f.

² N. Rasmussen Søkilde, Uddrag af Fyenbo Landstings ældste Skjøde- og Pantebøger, Odense 1890; også trykt i Saml. t. Fyens Historie og Topographi X, 1890, s. 261–358.

Udgivelsen af de to tidligste, jydsk skøde- og panteprotokoller er besørget af landsarkivar Jens Holmgaard og arkivar Poul Rasmussen, medens tidligere arkivar (nu afdelingsleder) Andreas Jørgensen og arkivar Grethe Ilsøe har forestået publikationen af de databehandlede registre til de sjællandske protokoller. Den jydsk udgave meddeler samtlige breve i regestform, men med bevarelse af originalens navneformer, med en præcis karakteristik af brevenes juridiske art og indhold og med specifikation af det involverede gods. I modsætning til den sjællandske protokol, der normalt også omhyggeligt registrerer fæstegodsets fikserede ydelser, har man i Viborg – af overkommelighedsgrunde? – som regel undladt dette, således at kilden allerede af den grund i sig selv afskærer os fra besvarelse af et så vigtigt spørgsmål som de økonomiske vilkår for pantsættelserne; på alle tre landsting savnes for enevælden oftest også meddelelser om salgspriser. Editionsteknisk tilfredsstillende udgaven af de jydsk protokoller alle rimelige krav til præcision; retfærdigvis bør det tilføjes, at benytterne utvivlsomt også vil vide at påskønne C. Rise Hansens samvittighedsfulde person- og stednavneregistre; selvom der undertiden stadig består en vis usikkerhed om identifikationen af navne – der optræder nævnt i flæng ikke mindre end tre Niels Krabber, fire Anne Kaas'er og fire Mogens Kaas'er allerede i første bind – vil registrene kunne yde benytteren en god førstehjælp ved deres udførlige, personalhistoriske og topografiske data.

De databehandlede, sjællandske pantebøger – skøder og andre brevtyper lades helt ude af betragtning – giver sig naturligvis ikke ud for at kunne erstatte den komplette udgave, men bogen giver under forskellige synsvinkler foreløbig en nyttig indgang til benyttelse også af dette materiale. Bearbejdelsen har fundet sted på grundlag af et program, Andreas Jørgensen har opstillet til behandling af Københavns bytings obligationsprotokoller 1687–1741; trods det forskelligartede udgangspunkt for registreringen har sorteringen, som de seks hovedregistre reproducerer (efter debitorer, kreditorer, disses bopæl og erhverv eller sociale status (en sontring er ikke gennemført) og efter panternes størrelse og topografiske og kronologiske fordeling) under alle omstændigheder stor værdi. Fra specielt gods- og socialhistoriske synspunkter kan man savne en sortering af debitorerne efter samme retningslinier som kreditorerne, og det kan ligeledes anføres, at tyngdepunktet helt overvejende ligger på enevoldstiden, uden at der heri ligger nogen kritik. To af protokollerne fra denne periode – nr. 5–6 1699–1734 – er stærkt beskadigede, men har kunnet suppleres af landsdommer P. Benzon Mylius' udførlige og som det viser sig fuldt pålidelige »Real Alphabet-Register« 1684–1744, der blev anlagt efter en kgl. resolution 1740. Mylius' registre optager til overflod værdifulde hartkornsangivelser, der letter en bearbejdelse af materialet fra økonomisk-historiske synspunkter. En tilsvarende bearbej-

delse af materialet forud for 1684 forudsætter derimod et tidsrøvende og kompliceret beregningsarbejde, men også det vender vi tilbage til.

Fremlæggelsen af dette overordentligt centrale kildemateriale må motivere, at anmeldelsen også forsøger at anstille nogle betragtninger af metodisk art over skøde- og panteprotokollernes vidneværdi og muligheder (subsidært begrænsninger). Der kan først og fremmest være grund til at hæfte sig ved, at 1620'erne i mange henseender repræsenterer en situation, der for adelen nærmede sig kaos. Det er sandsynligt, at internationalt betingede, økonomiske kriser de foregående årtier – og værst 1618–23 – har bragt større og mindre godsejere i økonomiske vanskeligheder. Under alle omstændigheder ledsages kriserne af omfattende gældsstiftelse og voldsom godsspekulation, hvis resultater vi kan måle i den høje grad af godskoncentration i rostjenestetaksationerne 1625 til fordel for et (meget vekslende) fåtal af storgodsejere. En sammenligning af rostjenestetaksationerne 1617 og 1624 sandsynliggør, at gennemsnitligt ca. 3 % (2.8–6.6 %) af landet privilegerede hartkorn er blevet omsat årligt (ved salg, indførsel, skifte osv.) mod knapt 1 % (0.8–1.0 %) i perioden 1614–17 og ca. 3.3 % (1.3–4.6 %) mellem 1625 og 1638.³

Rostjenestetaksationerne afslører ikke blot en meget høj grad af godskoncentration, men også at processen forceres i de første årtier af 1600-tallet.⁴ Statistisk synes situationen derimod herefter at være blevet nogenlunde fikseret på det niveau, den havde nået i 1625, men det betyder blot ikke, at man havde opnået stabilitet; sammenligninger med rostjenestetaksationerne 1637/38, 1646⁵ og 1652 viser tværtimod stadig meget store, individuelle ændringer, og de høje mobilitetstal for årtierne før og efter 1625 implicerer, at 8–9.000 td. htk. adeligt gods til en værdi af ca. 4–500.000 rd. årligt har skiftet hænder. Der består med andre ord en meget nær sammenhæng mellem den adelige gældsstiftelse og den meget store mobilitet på godsmarkedet, som umiddelbart forlener skøde- og panteprotokollerne med en enestående økonomisk- og socialhistorisk betydning. Bearbejdelsen af skøde- og pantebrevmaterialet vil utvivlsomt kunne afdække, strukturelle træk i omsætningen af gods, både i de ustabile år efter 1624, under de følgende årtiers vekslende økonomiske vilkår og måske ikke mindst under opbruddet efter 1660. Dette arbejde vil blot overstige den individuelle forskers kræfter og forudsætter givetvis rationel databehandling.

³ RA. D. kanc. B. 96 Rostjenestetaksteringer på adelen 1574–1652, taksationer 1614 og 1617; Da. Mag. 5. r. I, Kjbh. 1887–90, s. 161–90; L. S. Vedel Simonsen, Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, Odense 1845, s. 152–56.

⁴ Jf. tabelbilag til min rapport om den danske storgodsdrift i 1600-tallet. Beretning om det nordiske historikermøde i Uppsala 1974.

⁵ R. D.kanc. B. 115 Jordebøger afleverede til kommissærerne for rostjenestens taksation i henh. til kgl. miss. 1646 15/12.

Alligevel rejser kildematerialet kritiske problemer, specielt det meget vanskelige spørgsmål om skøde- og panteprotokollernes repræsentativitet, som vi her kan forsøge punktvis at belyse ved hjælp af pantebrevsmaterialet. Af de 65 debitorer, der optræder i den jyske skøde- og panteprotokol 1624–30 genfindes 57 (dvs. ca. 88 %) med hartkornsangivelser i rostjenestetaksationerne 1625 og hartkornsskatteregistret 1627;⁶ dette materiale, som altså synes at være fuldt dækkende, kan sammenfattes således (beløb i rd.):

hartkornsskala	personer	antal lån	lånemasse
– 250 td.	26 = 46 %	49 = 42 %	26.886 rd. = 8.4 %
– 500 td.	19 = 33 %	43 = 37 %	87.191 rd. = 27.7 %
–1.000 td.	8 = 14 %	15 = 13 %	47.927 rd. = 15.1 %
1.001– td.	4 = 7 %	11 = 8 %	150.112 rd. = 48.8 %
I alt td.	57 = 100 %	118 = 100 %	312.116 rd. = 100.0 %

Umiddelbart aftegner beregningerne den struktur, man på forhånd kunde vente, et relativt stort antal smågodsejere med forholdsvis ubetydelige lån og voksende ustabilitet og gæld jo højere vi kommer i rangklasserne. Sammenholder vi imidlertid udfaldet med de resultater, der kan opnås ved konfrontation af rostjenestetaksationen 1624 med de vidnesbyrd, der kan hentes i herredagsdombøgerne, kancelliets korrespondance, regnskabsmateriale, private breve osv., vil vi for Jyllands vedkommende få følgende billede af gældsstiftelsens udbredelse (idet vi kan gå ud fra, at påligningsgrundlaget for en rostjenestehest er det samme som i 1625):

skala	personer	heste	heraf engageret i gældstransaktioner	fordeling	hyppighed
–1 hest	136	69.0	14 = 20 % af grup.	19 %	9 %
–2 heste	35	62.5	23 = 66 % af grup.	31 %	15 %
–3½ heste	21	43.5	18 = 86 % af grup.	25 %	26 %
4– heste	30	279.5	18 = 60 % af grup.	25 %	44 %
I alt heste	222	354.5	73 = 33 % af grup.	100 %	100 %

Trods visse fællestræk er ulighederne iøjnefaldende, stærkest i ydergrupperne. Ikke destomindre kan der være grund til at antage, at begge kildegrupper hver især afspejler reelle forhold, men at de store afvigelser netop beror på deres forskelligartede repræsentativitet. I det sidste tilfælde er beregningerne bygget på kasuistik; det må formodes, at gældsstransaktionerne på Kieleromslaget her spiller en væsentligere rolle end i

⁶ Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie 2. r. III, Kjbh. 1873–74, s. 127–45.

skøde- og panteprotokollerne (hvor de endda er iøjnefaldende nok), og at materialet ifølge sin natur giver en overvægt af nødlidende lån. Materialet præges i meget stor udstrækning af Tordenskiolds soldater, men vi kan heller ikke udelukke, at det klientel, hvis gældstransaktioner nåede frem til rettertingspåkendelse eller kancelliafgørelse, eller som har haft adgang til de rigelige pengemidler i det kongelige kammer, er lidet repræsentativt for den adelige gældsstiftelse som helhed. Meget tyder på, at de mindste godsejeres gældsansliggende kun (men her fortrinsvis) nåede højeste retsinstant, når det gjaldt deres uafgjorte mellemværender med borgerlige kreditorer. Omvendt kan det antages, at skøde- og panteprotokollerne i højere grad er repræsentative, når det gælder den lokale gældstruktur, men til gengæld ikke indfanger alle de holstenske lån og slet ikke lånene i kongens kammer (hvor der naturligvis ikke foreligger pant, men kun kaution) og heller ikke de mindre forpligtende håndskrifter eller 'beviser'. En analyse af det jyske pantemateriale 1624-37 og 1645-52 giver følgende resultater (beløb i rd.):

	ant. lån	lånebeløb	lån over 5.001 rd.		uadelige lån		holstenske lån	
1624-27	103	281,229	12	174.082	9	9.223	22	171.055
1630-33	111	204.506	10	105.387	6	5.300	15	79.802
1634-37	93	82.885	3	14.890	10	8.067	13	28.371
1645-48	153	260.297	11	109.813	30	42.560	12	30.882
1649-52	134	148.540	5	39.719	37	27.072	4	7.100
1624-27	-	-	11.6 %	63.2 %	8.7 %	3.3 %	21.4 %	63.0 %
1630-33	-	-	9.0 %	51.5 %	5.4 %	2.6 %	13.5 %	39.0 %
1634-37	-	-	3.1 %	18.0 %	10.8 %	9.7 %	13.5 %	34.2 %
1645-48	-	-	7.2 %	42.2 %	19.6 %	16.4 %	7.8 %	11.8 %
1649-52	-	-	3.6 %	26.7 %	27.6 %	18.2 %	3.0 %	4.7 %

De første og endnu kaotiske år domineres helt af de store, holstenske lånebeløb, men også af Heinrich v. d. Wisch t. Vrejlev kloster, som rostjenestetaksationen anslår til 'ungefer' 1.000 td. htk., og som både Frederik Meidell og Hugo Matthiessen har udpeget som den jyske adels plageånd. 1624-29 tegner han alene sig for (nominelt) 96.500 rd. af de holstenske lån. Heudover optræder kun et uidentificeret lån på 2.000 rd. i 1624 og en række rantzauske lån, deriblandt statholder Gert Rantzau og hans hustru Dorothea Brockdorff (44.000 rd.); disse lån henregnes til de holstenske lån, fordi pengene vel oftest må være hentet i Kiel; sporene af de rantzauske lån kan vi iagttage i overtagelsen af en række jyske godser fra fru Sofie Brahe, den stærkt forgældede rigsmarsk Peder Munks enke 1624-25;⁷ hun alene figurerer 1624 med et lån på 30.000

⁷ Jf. E. Ladewig Petersen, Christian IV's pengeudlån til danske adelige, Kbh. 1974, s. 75 ff., spec. s. 78.

rd., men transaktionerne afspejler først og fremmest afrundingen af de rantzauske godser omkring Gjessingholm, som Gert Rantzau jo havde overtaget alleherede 1616. På ganske tilsvarende måde ligger forklaringen på Heinrich v. d. Wischs dominerende stilling utvivlsomt i, at han har ønsket at etablere sin familie som kongerigske storgodsejere; hans hovedoffer var – stadig med protokollerne som kilde – kanslerens broder Anders Friis til Krabbesholm, der havde været dybt engageret i den falerede Otte Christoffer Rosenkrans' gældsaffærer,⁸ og som nu kæmpede en hårdnakket kamp med Heinrich v. d. Wisch om en række jyske godser; indsatsen androg for hans vedkommende 1624–27 nominelt 107.412 rigsdaler.

Skøde- og panteprotokollerne indfanger således sikkert meget langt fra den samlede holstenske gældsstiftelse, og de er i denne henseende næppe repræsentative, men de underbygger til gengæld utvivlsomt Hugo Matthiessens betoning af, at det holstenske pengemarked efter kejserkrigen glider i baggrunden som lånekilde til fordel for indenlandske midler; i de sjællandske protokoller optræder kun et enkelt holstensk lån 1632–57, i de fynske meget få. Tør vi fæste lid til protokollernes vidneværdi, får borgerlige eller institutionelle pengemidler en voksende, men aldrig dominerende rolle, hverken i Jylland eller på øerne.⁹ Hovedparten af de kapitalmidler, der efter kejserkrigen registreres på landstingene stammer endnu helt frem til 1660 fra adelige storgodsejere (såvidt deres hartkorn lader sig identificere):

		godsejere med		af i alt	samtlige adelige lån
		500–1.000 td. htk.	1.001– td. htk.		
Jylland	1630–37.....	29.491	48.001	117.761	165.841
Sjælland	1632–45.....	20.550	40.244	67.774	83.456
Jylland	1645–52.....	71.977	144.358	272.909	301.223
Sjælland	1646–57.....	31.636	73.857	124.905	173.458
Fyen	1646–60.....	20.145	19.947	104.070	149.253

Kapitalmarkedet ændrer således på væsentlige punkter struktur efter krigen 1625–29, formentlig bl. a. begunstiget af den internationale højkonjunktur under trediveårskrigen senere faser (specielt til fordel for landets store godsejere).¹⁰ Som tidligere anført præges mellemkrigstiden 1629–43 stadig af en meget høj grad af mobilitet på det adelige gods-marked; alligevel vil det næppe være urimeligt at fremhæve, at årene

⁸ Sst., s. 74 og 91. Om Heinrich v. d. Wisch, se Fr. Meidell, *Bille-Ættens Historie II*. 1, Kjbh. 1888, s. 52, 55, 77 og 382–86; Hugo Matthiessen, *Snapstinget. Jydsk Termin. Marked og Mennesker*, Kbh. 1946, s. 32.

⁹ Jf. *Fortid og Nutid XXII*, Kbh. 1965, s. 459 med tabel I.

¹⁰ Sst., s. 458 ff., 467 ff.

omkring 1625 lægger et skel mellem den ukontrollable godskamp og en normaliseret omsætning af privilegeret gods. Godsspekulationen ophører ikke, men skøde- og panteprotokollerne synes netop – som udgiverne også er inde på i deres introduktioner – at dokumentere, at omsætningen og kapitalmarkedet ledes ind i faste baner, formentlig takket være regeringsindgreb 1623–41.

Den danske formuelovgivning var – som navnlig Stig Iuul har fremhævet¹¹ – ved udgangen af 1500-tallet håbløst forældet og særdeles ufyldstgørende; noget lignende gælder også obligationsretten. Lovgivningen i de første årtirer af 1600-tallet – suppleret af rettertingets praksis og kancelliets bevillingsmyndighed – regulerede kun enkelte åbenlyse misbrug, men angreb på ingen måde kernen og de usunde elementer i den adelige gældsstiftelse, der ved udnyttelse af krediter eller af kautionsinstituttet lod sig anvende som middel i den løbende kamp om det privilegerede hartkorn. Alle omstændigheder lader formode, at regeringen – rådet såvel som Christian IV – ikke har ønsket at gribe ind, før situationen i begyndelsen af 1620'erne udartede til kaos. Landbrugskriserne 1618–23 og den udenrigske ustabilitet i forbindelse med en række hensynsløse dødsfald blandt de mest prominente, adelige fallenter – Otte Christoffer Rosenkrans, Pernille Gyldenstjerne, Frederik Quitzow osv. – nødvendiggjorde da regeringsindgreb. Forordningen om tinglæsning af skøder og pantebreve *til* adelige motiveres sikkert ikke ukorrekt med misbrug ved antedatering af adkomstbreve; et andet motiv – eller i hvert fald en virkning – synes at have været, at tinglæsningen og protokoleringen af brevene udtrykkeligt gav kreditorer og købere en vis sikkerhed mod gældsfordringer og indførselskrav fra trediepart. Men først gældsforordningen 1623 regulerede – forberedt ved kancelliets dispensationspraksis – mulighederne for likvidering af adelig gældsstiftelse, bl. a. ved godsudlæg; den blev 1632 suppleret med en vigtig forordning om underpant og 1641 med en sidste forordning, der tillod uadelige kreditorer at overtage frit gods, når de opbød det til adelige på rimelige vilkår inden år og dag (eller rettere årligt).¹²

Gældsforordningen 1623 synes stadig at forudsætte, at adelige personer – uanset nationalitet – havde tilstrækkelig kapitalstyrke til at påtage sig likvideringen af fallerede standsfællers gældsforpligtelser.¹³ Det

¹¹ Stig Iuul, *Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's danske Lov, Kbh. 1940*, s. 251 f.

¹² Fdg. 1623 1/7, 1632 23/4 og 1641 29/11 s. 3–4; CCD IV nr. 73 og 425; sst. V, Kjbh. 1903, nr. 116 (s. 104 f.).

¹³ Jf. E. Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 90 ff. Ved en lapsus meddeles det (*anf. st.*, s. 91), at landsdommer Aksel Urne t. Rygård i 1623–24 som den første likviderer efter gældsforordningen; det bør være Ejler Gyldenstjerne t. Rygård, men Aksel Urne påtager sig at finansiere likvidationen for sin svoger mod indførsel i godset.

var endnu forhastet, at den vidtløftige Frederik Munk til Krogsgård i 1623 foreslog kancelliet en dispensation til likvidering af sin og sin svigerindes, Lisbet Friis til Vosnæsgårds gæld ved at tillade opbud til købmænd, eftersom adelige lån kun vanskeligt lod sig opdrive, men Frederik Munks ansøgning foregriber de følgende årtiers udvikling.¹⁴ Først forordningen 1632 om underpant og forordningen 1641 formaliserede en teoretisk åbning for anbringelse af uadelige kapitalmidler i den adelige godsproduktion, et område der hidtil havde været lukket land for vanbyrdige på grund af det danske kapitalmarkets meget specielle struktur og de adelige godsprivilegier.

Både landsarkivar Holmgaard og arkivar Poul Rasmussen giver i deres introduktioner en oversigt over denne formelle baggrund for kildematerialet, selv om man kan savne en redegørelse for de juridiske begreber, der optræder. Der kan dog i denne forbindelse være grund til at anføre, at allerede Henning Matzen udtrykkeligt fremhævede, at forordningen 1632 banede vejen for etableringen af underpant.¹⁵ Det er unægteligt en væsentlig mangel i Matzens juridiske argumentation, at han ikke var opmærksom på, at underpantens instituttet forekommer sporadisk tidligere, men publikationen af de jyske skøde- og panteprotokoller dokumenterer med stor sikkerhed, at anvendelsen af dette institut først vinder fast fodfæste i 1630'erne; ofte henviser brevene selv udtrykkeligt til forordningen som hjemmel. Af protokollerne fremgår det, at man indtil da betjente sig af brugeligt pant eller – som en art overgangsform – af lån til fast rente og med fast forfaldsdato, men med ret til brugeligt pant (evt. ejendom) i tilfælde af misligholdelse. Udtrykkeligt optræder underpantens formen vistnok kun én gang før 1632, nemlig da Niels Rosenkrans til Buderupholm i 1624 lover at holde sin moder, fru Anne Styggesdatter Høeg og sine sødskende skadesløs for faderens forløfter til 1.600 sp.dr. mod ret til underpant i to fæstegårde (1624 nr. 181). På Fyen er forholdene – på grund af udgavens upræcise terminologi – uafklarede, men på Sjælland optræder underpantet regelmæssigt fra første færd; forordningen er til overflod indført *in extenso* som indledning til protokollen.

Normen synes at være blevet, at adelige, borgerlige eller institutioner med den sikkerhed, forordningen har givet dem eller med adelige kaudionister som mellemlid (med underpanterettigheder) i 1630'erne uden større risiko har kunnet investere kapital til fast forrentning (som regel 6 % p. a., undertiden dog 5 %) i den adelige godsdrift. Omstændighederne kan i dette tilfælde altså tale for, at regeringens indgreb – og

¹⁴ Frederik Munk t. Krogsgård t. øverstesekretær Niels Friis t. Krastrup 1623 23/8; RA. D.kanc. B. 160 Indlæg til registre og tegnelse samt henlagte sager 1572–1650.

¹⁵ H. Matzen, *Den danske Panterets Historie* indtil Chr. V's Lov, Kjbh. 1869, s. 405 ff.; *Forelæsninger over den danske Retshistorie. Privatret II*, Kjbh. 1896, s. 152–60.

den udvikling, der ligger bag dem – både har haft til hensigt og virkelig har formået at etablere større smidighed på det danske kapitalmarked og har vidst at udnytte de muligheder, der var til stede for inddragelse af uadelig kapital. Men skøde- og pantebogsmaterialet synes også at støtte Henning Matzens antagelse af, at forordningen har banet vejen for etablering af de nye former, at de er blevet udmøntet i praksis, og endelig ikke mindst, at man derved har formået at skabe en tidlig form for fast forrentede hypoteklån i privilegeret hartkorn, en overordentlig væsentlig fornyelse, specielt i betragtning af, at hypoteklån også på internationalt plan endnu da kun befandt sig i sin vorden.¹⁶

Omstruktureringen af det adelige kapitalmarked rejser imidlertid stadig væsentlige problemer, som skøde- og panteprotokollerne kan bidrage til at afklare. Det vil være et nærliggende spørgsmål, om udformningen af underpant og 'hypoteklån' ændrer de økonomiske vilkår for stiftelsen af lån. Det må stå fast, at pengereniveauet ikke påvirkes, hvorimod anvendelsen af underpant meget vel kan have bidraget til at lempe pantevilkårene. Den jyske skøde- og panteprotokol mangler som nævnt systematisk registrering af fæsteafgifter, men spredte notitser kunne lade formode, at 'pantepriisen' har ligget på et niveau af 20–25 rd. pr. td. htk., uden at det altid fremgår klart, om der er tale om en pantsættelsesværdi eller en afhændelsesværdi, fordi brevene undertiden giver kreditor ret til indførsel i godset til ejendom i tilfælde af misligholdelse. At man har skelnet fremgår dog særligt tydeligt af et enkelt brev i 1647 (nr. 39), da Sten Rodsten pantsætter Lerbæk hovedgård med mølle og afbygger med tre læster hartkorn til Gregers Høeg for et lån på 1.330 rd. at betale til snapsting 1648; bliver pengene ikke betalt, kan Gregers Høeg uden videre lade sig indføre i 33 td. 3 skp. htk., »hvor ham synes bedst«, til evindelig ejendom til en værdi af 40 rd. pr. td. htk. På Sjælland giver en beregning af pantevilkårene (ved omregning af fæsteafgifterne til hartkorn) til resultat, at normalniveauet har andraget 28–31 rd. pr. td. htk. ved pantsættelse, dvs. 50–60 % af jordværdien, men som man kunde forudse med en ganske stor spredning (10–55 rd.).¹⁷

Beregningerne synes at støtte antagelsen af, at det lykkedes at opbygge et kapitalmarked med tilløb til hypotekformer og med visse økonomiske normer. Men de jyske skøde- og panteprotokoller vidner tillige om væsentlige forskydninger i sammensætningen af de registrerede brevtyper i 1640'erne:¹⁸

¹⁶ Jf. f. eks. for Englands vedkommende P. G. M. Dickson, *Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit 1688–1756*, London 1967; om hertugdømmerne M. Sering, *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage*, Bln. 1906, s. 348 ff.

¹⁷ Jfr. Fortid og Nutid XXII, s. 460 og 466 tabel IV.

¹⁸ Krongodsudlæg og transport af krongods holdes udenfor beregningen.

	1624-27	1630-33	1634-37	1645-48	1646-52
	%	%	%	%	%
skøder, mageskifter	75	77	79	44	55
gældsbreve	17	18	17	32	23
likvidationer	3	1	1	5	0.3
opbydelse	—	0.1	—	17	19
proklama	2	0.3	0.2	1	0.3
andet	3	3	3	3	2
absolut antal	657	749	602	571	615

Tilsvarende forskydninger kan iagttages i det sjællandske materiale, og på Fyen andrager skødningerne (med forbehold for udgaven) 1646-60 59-67 % af samtlige transaktioner (433), pantsættelserne 27-31 %, hvorimod opbydelse af gods kun registreres i beskedent omfang (1649-52: 3 %). Opstillingen dokumenterer pantebrevens voksende betydning efter Torstenssonsfejden og under det ustabile konjunkturvejr efter midten af 1640'erne; omfanget af gældslikvidationer 1624-27 efter gældsforordningen 1623 og påny efter krigen 1643-45 falder også i øjnene, men de er næppe af alarmerende størrelsesorden. Og endelig vidner tallene meget tydeligt om virkningerne af forordningen 1641 ved det meget store antal borgelige opbydelser af frit gods; på den anden side overeksponerer tallene nok noget, fordi der i adskillige tilfælde er tale om opbydelse af det samme gods gang på gang.

Det jyske snapsting i januar måned og i anden række Mauritiis landsting i september måned havde allerede da ældgamle traditioner bag sig, men begge udgiverne fremhæver, at skøde- og panteprotokollerne befæstede snapstingets funktioner af termin. Landsarkivar Holmgård fremhæver med rette, at landstingsmøderne i januar måned har været den travleste tid; mellem 1624 og 1637 tinglæses i alt 42 % af samtlige breve ved årets første fem sessioner (varierende fra 34 % i 1624 til 52 % i 1634; bd. I, indledn. s. XI); dette forhold ændres ikke i perioden 1645-52 (bd. II, indledn. s. XIII). Fordeler man de registrerede jyske og sjællandske gældsbreve efter disse kriterier og inddrager afstanden mellem brevens udstedelse og tinglæsning (som foreskrevet i 1622), når man til følgende resultat:

	Jyske gældsbreve i alt	heraf tinglæst		Sjællandske gældsbreve i alt	heraf tinglæst	
		jan.-febr.	u. 1 måned		jan.-febr.	u. 1 måned
1624-27..	103	46 = 45 %	71 = 69 %	—	—	—
1630-37..	204	70 = 34 %	156 = 76 %	33	3 = 11 %	19 = 58 %
1638-54..	—	—	—	52	14 = 27 %	26 = 50 %
1646-52..	272	145 = 53 %	226 = 83 %	40	15 = 32 %	13 = 42 %
1653-57..	—	—	—	43	9 = 21 %	14 = 33 %

På Fyen er forholdene (atter på grund af pantebogens/udgavens ufuldkommenheder) dårligere oplyst; af i alt 86 pantebreve 1646–52 er kun 42 dateret; heraf tinglyses 34 (dvs. 40 %) i januar-februar måned, og 29 (dvs. 69 %) tinglyses indenfor den lovfæstede frist. 1653–57 tinglyses 48 pantebreve, hvoraf kun 14 er daterede; 14 tinglyses i januar-februar (dvs. 30 %), og 7 tinglyses indenfor månedsfristen (dvs. 50 %). Opgørelserne bevidner de rodfæstede traditioner i Jylland og delvis også på Fyen, hvor landstinget i Odense tyvendedagen jul jo også havde en solid baggrund. Tendensen synes at være gået i samme retning på Sjælland, men mest påfaldende er det unægteligt, at tinglysningsfristerne, der overvejende og stigende omfang er blevet respekteret i Jylland, ligeledes i voksende omfang ignoreres på Sjælland frem mod 1660.

Under alle omstændigheder vidner skøde- og pantebogsmaterialet meget tydeligt om landstingenes funktioner som kapitalmarked med en vis – og formentlig voksende – regelmæssighed i organisationen af terminsforretningerne, selvom der åbenbart også har bestået væsentlige, landsdelsvise forskelle. Traditionerne har utvivlsomt spillet en væsentlig rolle for udformningen, ikke mindst på Viborgs og Odenses landsting; men traditionerne har tilsyneladende også givet regeringen – eller om man vil: den ekspanderende statsmagt – et grundlag for dens regulerende indgreb i de sidste årtier af Christian IV.s regering. Ingen kan i hvert fald være i tvivl om, at landstingenes skøde- og panteprotokoller vil kunne få en central placering i den udforskning af 1600-tallets omformningsprocesser, som forestår.

E. Ladewig Petersen

Den danske Udenrigstjeneste 1770–1970. Bind I, 1770–1919. Ved *Klaus Kjølse* og *Viggo Sjøqvist*. Kbh. 1970. 419 s. – Bind II, 1919–1970. Ved *Paul Fischer* og *Nils Svenningsen*. Kbh. 1970. 423 s.

Det er sjældent, at et jubilæumsskrift indleder med at bagatellisere den dato, der festes for. Det er imidlertid tilfældet med det tobindsværk, Udenrigsministeriet i 1970 udgav i anledning af den danske udenrigstjenestes 200 års jubilæum. Oprettelsen af Departementet for de udenlandske Affairer i december 1770 blev ikke af samtiden opfattet som nogen bemærkelsesværdig forvaltningsreform (I, s. 4). Dels var allerede i forvejen de udenlandske sager, selvom de hørte under Tyske Kancelli, blevet administreret separat, og dels var den udskillelse, man nu foretog, nærmest et biprodukt af Struensees politik, forsåvidt som tanken formentlig har været netop at holde udenrigspolitikken uberørt af forvalt-